

Daniela Kalkandžieva, *Българската православна църква и „народната демокрация“ (1944-1953)*,
Silistra 2002, str. 351

Nekoliko desetina godina posle prvih radova objavljenih na Zapadu, na temu odnosa države i verskih zajednica u zemljama u kojima je komunizam bio na vlasti, počela su da se pojavljuju prva istraživanja i na domaćem terenu.¹ Daniela Kalkandžieva, doktorant na Centralno-evropskom univerzitetu u Budimpešti, autor je više studija na bugarskom i engleskom jeziku iz oblasti savremene crkvene istorije i istorije odnosa Bugarske pravoslavne crkve i države u 20. veku.

¹ Robert Tobias, *Communist-Christian Encounter in East Europe*, Indianapolis, 1956; *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe*, London 1973, priredili B. Bociurkiw i J. Strong; Stella Alexander, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, Cambridge, 1979; Karel Kaplan, *Stat a cirkev v Československu 1948-1953*, Brno, 1993; R. Radić, *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953*, Beograd, 1995; D. Živojinović, *Srpska pravoslavna crkva i nova vlast 1944-1950*, Beograd, 1998; Шкаровский М.В., *Русская православная церковь и Советское государство в 1943-1964 годах: от «перемирия» к новой войне, Санкт Петербург, 1995.* и *Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные в СССР в 1939-1964 годах*, Moskva, 1999; Zvezdan Folić, *Verske zajednice u Crnoj Gori 1918-1953*, Podgorica, 2001. Pored navedenih postoji još čitav niz manjih i većih studija raznih autora koji su se bavili ovim temama, posebno u SAD i Zapadnoj Evropi.

Ove studije nastale su kao rezultat njenih istraživanja na Crkvenoistorijskom i arhivskom institutu pri Bugarskoj patrijaršiji. Specijalizirala je istoriju i međunarodne odnose na Oksfordu. Prošle godine objavljeno je u Silistriji, drugo izdanje njene monografije iz 1997. o odnosima Bugarske pravoslavne crkve i „narodne demokratije” u periodu od 1944. do 1953. godine.²

Knjiga D. Kalkandžieve predstavlja rezultat istraživačkog projekta sponzorisanog od strane Fonda za otvoreno društvo i bavi se promenom odnosa između Bugarske pravoslavne crkve i države u vreme uspostavljanja komunističkog režima u Bugarskoj 1944-1953. Bazirana je na neistraženim izvorima kako crkvenog, tako državnog i partijskog porekla (Centralni državni arhiv, Centralni partijski arhiv, Arhiv crkvenoistorijskog i arhivskog instituta, Ruski centar za prikupljanje i proučavanje dokumenata novije istorije i dr), štampi i literaturi.

² Kako kaže autorka razlozi za objavljivanje drugog izdanja leže u velikom interesovanju koje je u Bugarskoj pokazano za prvo ali i u njenoj želji da svoje nove nalaze podeli sa čitaocima. Knjiga je inače posvećena 50. godišnjici patrijaršijskog dostojanstva Bugarske pravoslavne crkve, što se proslavlja u maju ove godine.

Naučni aparat je opsežan i prati poglavlja u knjizi. U prilogu se nalazi spisak izvora i literature i rezime na engleskom jeziku.

U uvodnom poglavlju autorka nas upoznaje sa istorijom odnosa crkve i države u Bugarskoj (865-1944), tj. od vremena kada su Bugari primili hrišćanstvo, pa sve do kraja Drugog svetskog rata. Kalkandžieva posebno podvlači najvažnije specifičnosti Bugarske pravoslavne crkve koje i danas imaju uticaja na crkveno-državne odnose. Prvo od šest poglavlja nosi naslov „Dijalog i kooperacija” i fokusira se na prve dve godine odnosa između crkve i Otečestvenog fronta. Najaktivnija saradnja između crkve i države bila je upravo poslednjih meseci rata. Komunistička partija Bugarske je igrala glavnu ulogu u kreiranju nove politike režima prema religiji ali istovremeno ona je podvlačila ulogu Bugarske pravoslavne crkve u borbi za nacionalnu nezavisnost. U tom razdoblju Egzarhat je imao da rešava ozbiljne kanonske i zakonske probleme zbog kojih mu je bila potrebna podrška državnih organa. Autorka skreće pažnju na prirodu Otečestvenog fronta i kaže da je tokom „hladnog rata” stvoren mit da su događaji iz septembra 1944. predstavljali socijalističku revoluciju. Mit je prikrivao pravu istinu a ona je bila, piše D. Kalkandžieva, da je Otečestveni front iniciran od strane Komunističke partije i uspostavljen u Bugarskoj 1942. godine, ali da su u njemu aktivnu ulogu imale i nekomunističke i antifašističke partije. Pored toga, Otečestveni front je uživao podršku i nekih uticajnih crkvenih predstavnika koji su verovali u ideju egzarha Josifa, izrečenu pri kraju Prvog svetskog rata, da je „pravi

put Bugara put pravoslavlja i slovenstva”. KP Bugarske je osim toga vodila pažljivu i taktičnu politiku posle 9. septembra 1944, jer joj je bila potrebna podrška nekomunističkih partija da bi ojačala svoje pozicije u bugarskom društvu.

Jedan od važnih razloga saradnje u prvim mesecima ležao je i u sovjetskom interesu da promovise ulogu Egzarhata na Balkanu. Posmatrana kao oruđe za transformisanje tradicionalne ljubavi za Rusiju u ljubav za SSSR, Bugarska pravoslavna crkva je trebalo da omogući lakše širenje sovjetskog uticaja u regionu.

Mitropolit sofijski Stefan bio je izabran januara 1945. za egzarha i njegov izbor nije predstavljao iznenađenje jer je bio upleten u aktivnosti Otečestvenog fronta od samog početka. On je bio ličnost koja je zadovoljavala Sovjete ali i Zapad. Na dan njegovog izbora, Sveti Sinod je doneo odluku da premesti sedište Egzarhata iz Istambula u Sofiju i na taj način otkloni glavnu prepreku skidanju šizme. Mesec dana kasnije Vaseljska patrijaršija je ukinula 72 godine dugu šizmu i time je bila uspostavljena autokefalnost Bugarske pravoslavne crkve. To je, kaže autorka, u isto vreme otvorilo put negativnom pravcu u razvoju Bugarske pravoslavne crkve. Pošto je prvi put bilo moguće da Bugarska pravoslavna crkva bude subjekt nacionalnog zakonodavstva, to je dalo osnova za manipulaciju ovom verskom institucijom. Potom je saradnja usporena. Vlada Otečestvenog fronta se složila 1946. da odloži planirano odvajanje crkve od države, ali nije od toga odustala uprkos želji Svetog Sinoda. U septembru 1946. era saradnje je završena podrškom koju je

Sinod dao referendumu za uspostavljanje Republike i ukidanje monarhije.

Drugo poglavlje „Odvajanje crkve od države” govori o procesu separacije koji je počeo odmah posle septembra 1944. ali nije izazivao sukobe sve do polovine 1946. godine. To je delom bila posledica dogovora između Sv. Sinoda i novih vlasti oko određene sekularizacije života, do stepena koji je korespondirao onome kod zapadnih demokratija. Sv. Sinod se složio sa promenom u pogledu verske nastave u školama koja je od obavezne postala fakultativna. Crkvena hijerarhija je prihvatila i određena ograničenja u pogledu razvoda brakova, ali problemi su nastali u maju 1946. kada je novi zakon o braku uveo samo građanski brak kao legalan. Situacija se pogoršala kada je zabranjeno držanje verske nastave u državnim školama, a crkve nisu imale dovoljno svojih prostorija na raspolaganju. Paralelno sa konsolidacijom komunističke vlasti u zemlji, proces odvajanja crkve od države je ubrzan. Vlada je preuzela kontrolu, prvo nad crkvenim zgradama koje su korišćene za milosrdni rad, a zatim je celokupna delatnost te vrste oduzeta od crkve. To je promenilo odnos crkve prema pitanju separacije. Pravoslavni episkopi su, kaže autorka, prestali da se opiru ideji separacije i počeli da traže usvajanje određenih pravila u tom procesu koja će crkvi garantovati budućnost. Ipak, to nije imalo efekta i novi Ustav je usvojen decembra 1947. uvodeći veliki broj ograničenja za crkvu, a ostavljajući joj malo prostora za manevrisanje.

Ostala četiri poglavlja govore o pristupima koje je Komunistička partija Bu-

garske primenila da bi Bugarsku pravoslavnu crkvu okrenula da radi u njenu korist. D. Kalkandžieva kaže da namera KPB nije bila da uništi već da transformiše BPC. Treće poglavlje „Umanjivanje ekonomske baze crkve” podvlači dva glavna stadijuma komunističke politike u ovoj oblasti. Prvo, u periodu od 1946. do 1948. godine, BPC je oduzeto 65 % zemlje, šume i drugih poseda. Zatim je crkveni budžet bio pogođen na taj način da 1948. nije bilo novca za svešteničke plate. To je proizvelo tako velike tenzije među sveštenicima da je konačno izazvalo izbor novih sinodalnih vlasti spremnih na saradnju sa komunističkim vlastima.

Četvrto poglavlje „Kadrovi su ključ”, analizira komunističku politiku prema crkvenim kadrovima, kako onim starim, tako onim koji će se tek formirati. Represija, najomiljeniji instrument primenjen prema starim sveštenicima, prolazila je kroz nekoliko faza i sadržavala u sebi različite taktike i pristupe. Pravoslavna crkvena elita koja je imala univerzitetsko obrazovanje i držala visoke službene pozicije, bila je glavna meta prvog talasa represije. Neki su ubijeni bez suđenja u jesen 1944. dok je drugima suđeno početkom 1945. Dvojica od 11 pravoslavnih episkopa, Pajsije iz Vrace i Kiril iz Plovdiva, bili su takođe optuženi i uhapšeni, ali su kasnije oslobođeni i režim ih je koristio da manipuliše Sinsodom.

Drugi talas terora izbio je u jesen 1948. posle uklanjanja egzarha Stefana, a treći 1951-1952. godine. U poslednjem slučaju glavna meta bila je Katolička crkva u Bugarskoj, koja je mogla da bude

upotrebljena, kako se tvrdilo, od „špijunskih centara imperijalista i ratnih huškača”.

Komunističke vlasti su takođe vodile računa o budućim kadrovima BPC i nastojale su da ih izoluju od društva. To je realizovano kreiranjem prepreka za normalno bogoslovsko obrazovanje, smanjenjem crkvenog budžeta i prebacivanjem bogoslovskih škola i fakulteta na taj isti budžet i pod okrilje crkve.

Peto poglavlje „Puč protiv egzarha Stefana” posvećeno je jednoj od najvažnijih ličnosti u novijoj bugarskoj crkvenoj istoriji. Egzarh Stefan je bio glavna prepreka infiltraciji „komunističkih štićenika” u crkvenu administraciju. Krajem 1947. on je počeo otvoreno da kritikuje režim i da brani crkveno pravo na samoupravu. Pokušao je čak da koristi izvesne nesporazume između Ruske pravoslavne crkve i Vaseljenske patrijaršije, a tražio je pomoć i prijatelja iz Svetskog saveta crkava. Njegova sudbina je bila rešena tokom Svepravoslavne konferencije u Moskvi 1948. godine, kada je bio primoran da istupi protiv ekumenizma. Posle povratka iz Moskve morao je da plati cenu svog pokušaja da se ponaša nezavisno. Koštalo ga je ne samo egzarhatskog nego i episkopskog trona. KPB je našla vrlo sofisticirana sredstva da ga ukloni bez ikakvog vidljivog učešća režima u toj stvari. U leto 1948. vlast je stopirala subvencije crkvi što je izazvalo nezadovoljstvo prema sveštenicima koji nisu primili plate tri meseca. U isto vreme puč protiv Stefana je organizovan uz pomoć nekih episkopa koji nisu bili u dobrim odnosima sa njim. Pritisnut od vlasti i izdan od svojih kolega, Stefan je

početkom septembra 1948. morao da napusti svoje dužnosti. Uklanjanje je predstavljeno kao akt njegove dobre volje i pripisano njegovim godinama i lošem zdravlju. Od tog momenta, komunistički režim je dobio priliku da vlada Sinodom iznutra preko nekoliko osoba koje su igrale po potrebi, što iz straha, što zbog korupcije.

Poslednje poglavlje odnosi se na zakonske i administrativne korake preduzete od KPB u nameri da transformiše Egzarhat u „socijalističku Patrijaršiju”, piše autorka. Prvi od tih koraka bio je usvajanje Zakona o verskim zajednicama iz 1949. godine. Njime je crkvena aktivnost bila svedena na najmanju meru, a BPC izolovana od ostatka hrišćanskog sveta. Potom je Politbiro CK KPB odlučio da obnovi patrijaršijsko dostojanstvo BPC, a u međuvremenu je kreiran i Ustav BPC. Krajem 1950. vlasti su donele i konačnu odluku o budućem poglavaru. Maja 1951. za patrijarha je izabran mitropolit Kirilo plovdivski. Ako je početkom pedesetih postojala nekakva uloga koju je trebalo da igra BPC, kaže D. Kalkan-džieva, onda je to bila ona koju je diktirala KPB. Na domaćem planu BPC je trebalo da „smiruje neposlušnost naroda” i da služi kao argument u dokazivanju prednosti materijalizma nad verskom metafizikom. Na međunarodnom planu crkva je služila kao dodatna veza između bugarskog naroda i SSSR-a, kao servis kod međunarodnih inicijativa vlasti i socijalističkog lagera, ali i kao instrument vlasti za neutralizaciju bugarske emigracije. Kod restauracije i proglašenja Patrijaršije, Vaseljenska patrijaršija je potpuno zanemarena i odbila je da prizna ovaj čin.

Događaju su prisustvovali uglavnom predstavnici crkava iz socijalističkih zemalja i mada je prema određenjima bugarskog zakonodavstva, restauracija Patrijaršije smatrana svršenom činjenicom, kanonski aspekti su bili dovedeni u pitanje. Takva situacija će trajati sve do 1961. kada je vaseljenska patrijaršija iz međunarodnih razloga dala svoj priistanak.

U zaključku autorka kaže da je u periodu od 1944. do 1953. problem crkvene institucionalizacije bio formalno rešen, ali da analiza sudbine crkve upućuje na to da je stara institucionalna kriza zamenjena novom, ovoga puta takvom koja je pretila verskoj prirodi crkvene institucije. Crkva je bila onemogućena da vrši svoju delatnost i došla je u podređen položaj u odnosu na državu. Cena preživljavanja je bila vrlo visoka. Kao mnogi totalitarni režimi, komunizam je kreirao situaciju bez izbora, u kojoj je granica između kolaboracije i otpora prestala da postoji. Otpor umesto redukovanja neprijateljskih snaga može da nanese štetu, a kolaboracija u takvim uslovima može da pomogne u borbi protiv režima. Kada su krajem Drugog svetskog rata predstavnici BPC morali da naprave svoj izbor, oni su imali iskustvo Ruske pravoslavne crkve posle 1917. godine kada su oni koji su odbili saradnju sa boljševicima upali u sektarijanizam, dok su oni koji su saradivali bili optuženi za kršenje kanona.

Odmah po raspadu socijalističkog sistema u Bugarskoj je postojao jak nagon da se odbaci sve što je bilo povezano sa ovim periodom nedavne istorije, što je dovelo do odbacivanja kompletnog razvoja socijalističkog sistema od Staljina

do Gorbačova. Isto se desilo i sa istorijom crkve. Glavni predstavnici novije istorije BPC bili su odbačeni, uglavnom pod optužbom da su saradivali sa komunističkim režimom, bez ulaženja u razloge zbog kojih su to činili. Politiziranje je delom došlo zbog namere da se napravi rupa u vremenu i direktno poveže polovina četrdesetih sa kasnim osamdesetim, čime bi kraj komunizma bio dodatno overen i potvrđena tranzicija ka zapadnim demokratijama. U verskom pogledu to je dovelo do sadašnje šizme u BPC koja nije samo crkveni problem. U stvari, kaže autorka, šizma predstavlja dva glavna pristupa prošlosti Bugarske. Dok Sinod patrijarha Maksima smatra komunističku eru integralnim delom bugarske istorije, alternativni Sinod mitropolita Joanikija pokušava da preskoči ovo razdoblje u prošlosti.

Već je zbornik tekstova koji su priredili B. Bociurkiw i J. Strong, 1973. i objavili u Londonu pod naslovom *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe*, pokazao sličnosti politike vođene prema verskim zajednicama u Istočnoj Evropi posle Drugog svetskog rata. Istraživanja rađena kasnije u pojedinim od tih država, pa i ovo Daniele Kalkanđžieve, samo su dodatno potvrdila ono što je već bilo evidentno. Komunističke partije u svim zemljama Istočne Evrope po dolasku na vlast držale su u svojim rukama osnovne izvore političke moći, a država je bila samo instrument za sprovođenje partijskih političkih odluka. Pošto je sovjetska doktrina smatrala komunizam i religiju za inkompatibilne, njeno nestajanje je bio jedan od važnih zadataka države. Razlike u stepenu sloboda koje su

verske zajednice uživale u pojedinim zemljama bile su značajne i uslovljene razlikama u istoriji, nacionalnoj kulturi, vremenu i sl. Mada su sve partije zastupale militantni ateizam kao integralni deo svoje ideologije, stepen do koga su bile u mogućnosti da ga sprovedu se razlikovao. Nema sumnje da je SSSR služio kao model u konačnim ciljevima prema religioznoj politici i da su mnogi instrumenti primenjeni u prvoj zemlji socijalizma, korišćeni kasnije i u ostalima da se ti ciljevi dostignu. Ipak nije postojao jedan opšti plan uništenja uticaja crkve u oblastima u kojima su dominirali komunisti posle 1944/5. godine. On se razvijao po-

stepeno, oslanjajući se na sovjetsko iskustvo tokom proteklih dekada i bivao modifikovan u skladu sa postojećim okolnostima.

Velika je šteta što knjiga D. Kalkanđžieve i slične studije o odnosu države i crkve u zemljama u kojima je komunizam bio vladajuća ideologija, nisu prevedene i dostupne široj čitalačkoj publici. One bi pokazale ne samo kolike su sličnosti u istorijskom razvoju postojale u prošlosti, već i da procesi kroz koje danas prolaze ove zemlje imaju mnogo zajedničkog.

Dr Radmila RADIĆ

Thomas Bremer (ur.), *Religion, Gesellschaft und Politik. Kontraverse Deutungen und Annäherungen*, Wissenschaftliche Arbeitsgruppe für weltkirchliche Aufgaben der Deutschen Bischofskonferenz, Bonn, 2002, str. 342

U okviru istorijskog projekta koji vodi profesor Tomas Bremer sa katoličkog Teološkog fakulteta u Minsteru, održana su do sada tri naučna skupa (Berlin 2000. godine, Augsburg 2001. i Minhen 2002) na kome su istoričari, sociolozi, etnolozi i predstavnici drugih naučnih struka koji se bave verskom problematikom, iz Srbije, Hrvatske i BiH, imali prilike da sučele svoje stavove. Krajem prošle godine pojavio se zbornik sa radovima sa prva dva skupa. Radovi su objavljeni na matičnim jezicima uz predgovor na nemačkom, profesora Tomasa Bremera koji je zbornik priredio. Osnovna pitanja o kojima se diskutovalo i na koja se odnose radovi, ticala su se

uloge i delatnosti Srpske pravoslavne crkve, Katoličke crkve i Islamske zajednice na nekadašnjem jugoslovenskom prostoru, ali i njihovih međusobnih odnosa. Posebna pažnja je posvećena poslednjim decenijama 20. veka.

Sa prvog susreta u Berlinu objavljeni su radovi prema sekcijama u kojima su autori učestvovali: *Kolaboracija* (Milan Ristović, „Kolaboracija u Srbiji u Drugom svetskom ratu-istoriografski i (ili) politički problem“; Darko Dukovski, „Kolaboracija i otpor u Hrvatskoj 1941-1945. Metodologijsko postavljanje problema“; Zijad Šehić, „Otpor i kolaboracija u Bosni i Hercegovini u Drugom svetskom ratu 1941-1945“); *Mešani bra-*